

maraton

**Claudia
Weberová**

Pakt

**Stalin, Hitler a příběh jedné
vražedné aliance 1939–1941**

m

Pakt

**Claudia
Weberová**

Pakt

**Stalin, Hitler a příběh jedné
vražedné aliance 1939–1941**

přeložil Petr Dvořáček

Praha 2025
maraton

The translation of this work was supported
by a grant from the Goethe-Institut.

Překlad této práce byl podpořen grantem Goethe-Institut.

Claudia Weber
DER PAKT
Stalin, Hitler und die Geschichte einer mörderischen Allianz 1939–1941

Copyright © Verlag C.H.Beck oHG, München 2019

Czech edition © Maraton, 2025
Translation © Petr Dvořáček, 2025

ISBN 978-80-88411-21-5

Erně Weberové (1922-1999)

OBSAH

ÚVOD / 13

1. „S NĚMCI BY SE MĚLY VĚCI POHNOUIT KUPŘEDU“ / 23

Letadla, tanky a půjčky / 25

„Rapallská kapitola je uzavřena“ / 33

Politika kolektivní bezpečnosti / 42

Mnichov 1938 / 50

2. „BUDEME PLETICHAŘIT TAKY“ / 53

Proměny koalic / 55

Rozhodování / 59

Propuštění Litvinova / 62

„Budeme pletichařit taky“ / 66

Závěrečné kroky / 73

Pakt / 78

Šok, rozčarování i velebení / 82

„Jsme v nouzi a lapáme mouchy jak ten čert“ / 86

3. „JAKO MEZI STRANÍKY“ / 90

Válka a Stalinův kalkul / 91

Rudá armáda v Polsku / 96

Německo-sovětská smlouva o hranicích a přátelství / 99

Mír diktátorů / 108

Moc okupantů / 111

4. „NĚMCI DO NĚMECKA, RUSOVÉ DO RUSKA,
ŽIDI DO BUGU!“ / 119

Přesídlování podle německo-sovětské smlouvy / 120

Aktéři a motivy / 128

Počátek německo-sovětského přesídlování / 134

Jednání, banket a výlet do Vysokých Tater / 138

Němci v Sovětském svazu / 145

NKVD v Generálním gouvernementu / 155

V zemi nikoho / 157

Německo-sovětská komise pro uprchlíky / 167

5. „SVŮJ ÚKOL JAKO MINISTR ZAHRANIČÍ
JSEM VIDĚL V TOM, POKUD MOŽNO CO NEJVÍCE
ROZŠÍŘIT HRANICE NAŠÍ RODNÉ ZEMĚ.“ / 180

Vzdušné zámky – hospodářská spolupráce / 182

„Basis Nord“ / 186

Hitlerovy bleskové války / 189

Dilema na levici / 191

Stalinův pakt / 194

6. „HRA, NIC NEŽ HRA, A JEŠTĚ K TOMU PRIMITIVNÍ.“ / 201

Molotov, Hitler a Evropa / 204

Hitlerovy směrnice / 213

S válkou o závod / 217

7. „SPOLEČNĚ S NĚMCI BYCHOM BÝVALI
BYLI NEPORAZITELNÍ.“ / 221

Stalinův projev z 5. května 1941 / 221

Rudá armáda a válka / 223

Válečné přípravy a teze o preventivní válce / 226

„Zrada je otázkou času“ / 229

22. červen 1941 / 234

Tři projevy – „... a výsledek nesnází, do nichž
může člověk upadnout vinou okolností“ / 237

ZNĚNÍ NĚMECKO-SOVĚTSKÉ SMLOUVY
O NEÚTOČENÍ ZE DNE 23. SRPNA 1939 / 243

ZNĚNÍ NĚMECKO-SOVĚTSKÉ SMLOUVY
O HRANICÍCH A PŘÁTELSTVÍ Z 28. ZÁŘÍ 1939 / 246

Poděkování / 250

Poznámky / 253

Seznam zkratek / 277

Seznam obrázků a jejich původ / 278

Seznam pramenů a literatury / 280

Jmenný rejstřík / 291

Obr. 1 Podpis německo-sovětského paktu o neútočení 23./24. srpna 1939 v moskevském Kremlu, uprostřed Stalin, vedle něho komisař zahraničí Vjačeslav Molotov, velvyslanec Gustav Hilger, vyslanec Andor Hencke a říšský ministr zahraničí Joachim von Ribbentrop (vlevo se založenýma rukama)

ÚVOD

Na tváři Winstona Churchilla se ráno 22. června 1941 objevil spokojený úsměv. Předcházející večer strávil britský premiér dlouhou diskusí se svým ministrem zahraničí Anthonyem Edenem a velvyslancem USA Johnem Winantem o válečné situaci v Evropě. Nebylo to snadné setkání, ale dobré jídlo, vybrané lihoviny a nevyhnutelné doutníky v těch bouřích času dobře posloužily večernímu uvolnění a současně zbystření myslí. Závratnou rychlostí nabývaly na závažnosti již několik měsíců doutnající zvěsti o německém útoku na Sovětský svaz, a nyní se proměnily v jistotu. Skutečnost, že válka, během níž Hitlerův Wehrmacht obsazoval Evropu a ohrožoval Britské impérium, se nyní obrací na východ, skýtala Churchillovi příležitost uzavírat nová spojení; spojení tak silná, aby Němci byli na kontinentu poraženi, od ostrovní říše byla odvrácena hrozba invaze a impérium bylo uchráněno expanzivních choutek mocností Osy na Dálném východě. Pro svůj plán potřeboval podporu Američanů; z toho důvodu pozval Churchill do Chequers Rooseveltova velvyslance a v předvečer 22. června 1941 mu ten odvážný tah skutečně vyšel. Amerika souhlasila s tím, že v případě německého útoku na Sovětský svaz mu nabídne trojstrannou protihitlerovskou alianci včetně rozsáhlé hospodářské pomoci a vojenské podpory, bez níž by Stalin existenční zápas o svou zemi nemohl vyhrát. Základní kámen spojení velké trojky, která o čtyři roky později vítězně ukončila druhou světovou válku, byl položen ještě předtím, než první letadla Göringovy Luftwaffe začala bombardovat sovětská města. Churchill udělal všechno správně, a tak když mu Eden oznámil zprávu o německé invazi, měl důvod k úsměvu.¹

Na pozadí apokalyptického válečného panoramatu, které po onom červnu následovalo, a tváří v tvář milionům mrtvých vyvolává ta spokojenost, s níž Churchill přijímal německou invazi,

určité rozladění. Neměl být spíš zděšen? Nebyl však jediný, komu se při této zprávě zjevně ulevilo. Dokonce i v Moskvě se do šoku a obav mísily pocity úlevy, a to především mezi levičáky, kteří tam uprchli ze všech končin světa, a mezi kádry Komunistické internacionály (Kominterny), jejíž plánované rozpuštění bylo nyní mimo hru.² A také v Berlíně sdíleli mnozí pocity Hitlerova ministra propagandy Josepha Goebbelse, který se svému deníku svěřil, že z něho padá „tíha posledních týdnů a měsíců“.³ Začátek německo-sovětské války – při zpětném pohledu jeden z ústředních předělů v dějinách druhé světové války⁴ – pro současníky zprvu znamenal konec přítomnosti, již nesli stejně těžce demokraté jako Winston Churchill, komunisté jako Georgi Dimitrov i nacionální socialisté jako Joseph Goebbels: přítomnosti poznamenané Hitlerovým paktem se Stalinem.

Stalinovo spojenectví s Hitlerem zásadně poznamenalo prvních 22 měsíců války ve východní a západní Evropě. Přesto často působí dojem přede hry, vykročení na cestě ke „skutečné“ válce, která též podle soudu mnoha historiografických prací začala teprve onoho červnového rána urputným bojem mezi Hitlerovou „třetí říší“ a Stalinovým Sovětským svazem.⁵ Z teleologického hlediska celá válka směřuje právě k tomuto okamžiku, v němž by ve věku ideologií měl smysl veškerému násilí dát rozhodující zápas mezi nacionálním socialismem a stalinismem. Válečné nepřátelství mezi Hitlerem a Stalinem stvrzovalo základní napětí první poloviny 20. století a pro současníky i pro ty, kdo se narodili později, bylo bezpečným terénem paměti světové války, zatímco příběh jejich paktu vyvolával jakýsi pozoruhodný pocit nelibosti, tehdy stejně jako dnes. Pozornost vyvolaná právě touto nelibostí, někdy až strachem vidět ve spojenectví nacionálního socialismu a stalinismu, té rozbušce světové války, víc než jen disharmonickou přede hru, stála – v návaznosti na dřívější reflexe – na počátku této knihy.⁶ Tento můj zájem posiloval zvědavost a vůli se této kapitole války znovu věnovat a spolu s tím pak nepouštět ze zřetele úkol, který je pro

historickou vědu zásadní, totiž konfrontovat se s příběhy, jež dráždí a jsou deformovány nepříjemnými pocity nelibosti.

To, že Hitler a Stalin uzavřeli pakt – obvykle se jím míní pouze německo-sovětská smlouva o neútočení z 23. srpna 1939 –, je známo.⁷ Každý, kdo se byť jen zběžně zabýval touto problematikou, zná fotografie, které pořídil Hitlerův osobní fotograf Heinrich Hoffmann při nočním podpisu smlouvy v moskevském Kremlu. V kruhu kolem Stalina tam stojí jeho tlumočník Pavlov, náčelník generálního štábu Rudé armády Boris Šapošnikov, velvyslanec Gustav Hilger a německý velvyslanec hrabě Friedrich-Werner von der Schulenburg; spojenectví svými podpisy zatím zpečetují šéfové diplomacie obou režimů Joachim von Ribbentrop a Vjačeslav Molotov.⁸ Hoffmannovy fotografie jsou obrazové ikony, k jejichž nevýhodám patří sugesce, že historii lze (od)vyprávět pomocí obrazů, které mluví za vše. O tom, k čemu tento pakt vedl, historiografie krátce diskutovala v devadesátých letech, kdy byl po desetiletích státněsocialistického tabuizování a popírání konečně zveřejněn nechvalně proslulý tajný dodatkový protokol ke smlouvě o neútočení.⁹ Historické debaty oněch let měly nesmírný význam pro národní sebeuvědomění východoevropských států vymaňujících se ze sevření sovětského impéria. Na základě tajného dodatkového protokolu Stalin nakonec násilně začlenil Polsko a pobaltské státy do své říše a z této historické zkušenosti pak dané země odvozovaly politický nárok na vlastní vzpomínky a historickou paměť. Pakt tak měl rozhodující vliv na dobové spory o paměť Evropy. Požadavky uznat rovnocennost obětí stalinského násilí s oběťmi nacionálního socialismu a připomínat v Evropě pakt Hitler-Stalin byly od té doby nesprávně chápány – na jedné straně – jako útok na jedinečnost holokaustu.¹⁰ Ve skutečnosti však v těchto debatách nešlo o to snižovat jedinečný význam holokaustu, nýbrž problematizovat pohled na dějiny soustředěný na západní Evropu, pohled, který přehlížel ničivou tragédii východní Evropy ve 20. století. Stojí za to zamyslet se nad tím, zda a do jaké míry evropské

debaty o paměti vyrůstaly ze (západní) nelibosti vůči příběhu, jako je Hitlerův pakt se Stalinem, nelibosti, která se pak přenášela do paměťové konkurence „periferního“ Východu. K výsledkům nové reflexe dějin v desetiletích po konci studené války patří okolnost, že na Východě vehementně vznášené požadavky – na straně druhé – posílily dojem, že pakt Hitler-Stalin byl především východo-evropskou záležitostí; mnoho na tom změnit nedokázalo ani zavedení 23. srpna jako evropského dne památky obětí stalinismu a nacionálního socialismu.

Historický význam, jaký měl Hitlerův pakt se Stalinem pro první roky druhé světové války, je i nadále podceňován. V kontextu „třetí říše“ je odsouván do pozice taktického tahu, který umožnil zaútočit na Polsko, přitom na svém záměru zničit Sovětský svaz nezměnil Hitler ani čárku. Ze sovětské perspektivy byl vnímán jako Stalinův pokus oddálit domněle nevyhnutelnou invazi: takovou interpretaci v roce 1941 úspěšně rozšířil sám Stalin. Výklad favorizovaný v devadesátých letech naopak soustřeďoval pozornost na geopolitické rozdělení východní Evropy, dohodnuté v tajném dodatkovém protokolu. A přestože o platnosti těchto výkladů nelze vážně pochybovat – každý z nich má své historické opodstatnění –, ani jeden dostatečně nevystihuje význam německo-sovětského spojení pro dějiny druhé světové války a dějiny evropského násilí a diktatury ve 20. století. V těchto souvislostech chápu svůj výklad oné vražedné aliance jako nabídku a jako podnět, jak s využitím historie Hitlerova paktu se Stalinem coby příběhu vzájemné provázanosti nově orientovat tradiční interpretační osy, které se řídily buď nacionálněsocialistickou, anebo stalinskou válečnou a okupační politikou. Jsem přesvědčena, že tento metodologický přístup má všechny předpoklady heuristicky překonat dělení na Východ a Západ ve smyslu celoevropských dějin násilí a paměti druhé světové války.¹¹ Můj badatelský zájem se proto zaměřuje na ty doby, místa a situace, na takové události, které objasňují dynamiku německo-sovětského spojení na půdorysu vzájemné

koexistence a prezentují ji jako výsledek spolupráce nacionálně-socialistické a stalinské politiky a jejích aktérů. Souběžně s tím se naskýtá otázka, jak a do jaké míry aliance určovala evropskou válečnou politiku a průběh druhé světové války. Postavit pakt Hitler-Stalin do centra válečného dění je nanejvýš potřebný a autorsky přitažlivý počin. V posledních letech se sice stále hlasitěji ozývá oprávněná kritika jeho marginalizace a „osy buď-anebo“, ale příliš se toho nezměnilo ani na neuspokojivé situaci v historiografii.¹² Dokonce ani nejvlivnější práce posledních let – vynikající studie Timothyho Snydera *Krvavé země* – nesplnila to, co slíbila, že bude historií osudových německo-sovětských pletek, a výklad místo toho omezuje na pouhou paralelnost.¹³ Jisté je, že (zatím) neexistuje studie, která by se zabývala vlivem paktu na západoevropské válečné dění a která by šla nad rámec pouhého konstatování, že Hitler si spojením se Stalinem na východě „uvolnil ruce“.

Důvody historických linií a paměťových hierarchií spočívají v historických mentálních mapách a v přetrvávající působnosti dlouhého rozdělení kontinentu za studené války. Navíc se domnívám, že mají co do činění i s onou nelibostí, za níž se skrývá tušení, že Hitlerův pakt se Stalinem zpochybňuje průzračný kánon evropského vyprávění o světové válce. I historici, kteří se jinak málokdy shodnou, si tak jako současníci možná oddechli, že pakt lze za ty pouhé dva roky jeho existence považovat za historickou náhodu bez větší poznávací hodnoty. V historii spřažení nacionálního socialismu a stalinismu se skutečně skrývá revizionistická síla, jíž se zalekl i takový člověk, jako byl Michail Gorbačov. V rámci své politiky glasnosti, nekompromisního přehodnocování dějin stalinského násilí, byl Gorbačov nucen přiznat vinu sovětské NKVD za masové popravy v Katyni. K tomuto kroku se však nerozhodl proto, že by jeho primárním záměrem bylo podrobit tento válečný zločin analýze a reflexi, spíš chtěl uklidnit situaci a zamezit jejímu vyhocení. Gorbačov navzdory značnému tlaku Polska váhal – dokud mu jeho ministr zahraničí Eduard Ševardnadze, Valentin

Falin a šéf KGB Vladimir Krjučkov náležitě neobjasnili, co hrozí, neučiní-li tak. „Vhodnější by snad bylo říct, co se skutečně stalo,“ upozorňovali ti tři Gorbačova, aby se „věc ukončila“ a „nezačalo se diskutovat o Hitlerově paktu se Stalinem“. „Takový postup,“ psali, „způsobí nakonec méně škody, než kdybychom neučinili nic,“

protože tímto tématem [...] se nyní uměle překrývají dokonce i otázky vypuknutí druhé světové války a napadení Polska Německem. Pozadí této kampaně je jasné – Polákům se má namluvit, že Sovětský svaz není v žádném případě lepší, ale že je spíš ještě horší než tehdejší Německo; že nese neméně odpovědnost za vypuknutí války, a dokonce za vojenské zničení bývalého polského státu.¹⁴

Gorbačov přiznal sovětskou vinu na masových vraždách v Katyni, aby ochránil ústřední mýtus Velké vlastenecké války a – v době, kdy konfrontace se stalinismem již otrásala (příliš) mnoha jistotami – nepřipustil žádné pochybnosti o fundamentální protikladnosti nacionálního socialismu a stalinismu. Avšak systematickému zkoumání německo-sovětské kooperace v prvních dvou letech světové války bránil i v západní Evropě, a zejména v Německu strach z obvinění z historického revizionismu. Tyto obavy nejenže tlumily akademickou zvědavost, ale především odporovaly základní profesionální potřebě neustále přezkoumávat a reinterpretovat minulost, krátce: podrobovat historii revizi.¹⁵ Čím se zabývá historická věda, když ne změnou?

Německo-sovětské vztahy jsou „napínavější než jakýkoli román“, jak před více než padesáti lety napsal Sebastian Haffner. Už v době hnutí roku 68 se bystrý kronikář německých poměrů možná jen rétoricky podívoval tomu, že „v obecném povědomí západního Německa“ chybí „o tomto obludném dění“, o tomto „vzájemně tak smrtelně intimním provázání a spráhnutí dvou národů“ jasná představa.¹⁶ Haffnerův postřeh o „chybějící historii“ platil a platí na

Hitlerův pakt se Stalinem, který lze bez nadsázky skutečně označit za hrůzné vyvrcholení onoho „smrtně intimního spřáhnutí“. Historické zkoumání paktu, zodpovězení otázek týkajících se jeho praktického uvádění do života a zúčastněných aktérů, nepochybně stojí před stejným problémem zdrojů jako analýza společných akcí, německo-sovětského přesídlování obyvatelstva nebo výměny uprchlíků. Nespočet dokumentů, například o dvoustranných pohraničních a vojenských komisích nebo o cestách funkcionářů SS na Sověty okupované území, se během války ztratilo nebo jsou v současnosti pod zámkem v ruských státních archivech. A přesto nelze „chybějící historii“ ospravedlnit odkazem na nedostupné nebo zničené spisy, neboť překvapivé množství dokumentů je bez problémů k dispozici v německých knihovnách a archivech. Fondy v Politickém archivu ministerstva zahraničí nebo ve Spolkovém archivu v Berlíně-Lichterfelde obsahují objevené a důležité informace o složení a činnosti německo-sovětské komise pro uprchlíky nebo hodnocení průběhu a obtíží vzájemné spolupráce. Archivní fond „Středisko pro německé soukmenovce“ (*Volksdeutsche Mittelstelle*) obsahuje zprávy o zkušenostech příslušníků SS, kteří působili na sovětském území při přesídlování tzv. kmenových (etnických) Němců. Nacionálněsocialistický tisk – *Völkischer Beobachter* nebo okupační noviny jako *Krakauer Zeitung* či *Warschauer Zeitung* – podrobně referoval o návštěvě sovětské vládní delegace s generály NKVD v Generálním gouvernementu. K tomu, abychom se dostali na stopu tomuto vražednému spojení, například pracovním schůzkám představitelů NKVD a Bezpečnostní policie Heinricha Himmlera, nemusíme objevovat žádný tajný archiv, i když mnoho otázek zůstává kvůli uzavřeným archivům nezodpovězeno a poměrně dost detailů není známo. Jistě, komplexní analýzu německo-sovětské spolupráce lze provést pouze tehdy, až budou kromě německých spisů k dispozici i materiály z archivu ruského ministerstva zahraničí. Do té doby se ovšem může historická věda opřít o empirický základní výzkum polských historiků, v Německu

poněkud opomíjený, kteří využili krátkého období tzv. archivní revoluce a vynesli na denní světlo pozoruhodný materiál.¹⁷ Činnost německo-sovětské komise pro uprchlíky – velmi temná kapitola v historii Hitlerova paktu se Stalinem – je už dávno nepřekvapuje.

Jít do archivu a pracovat s prameny, detektivně vyhledávat informace a skládat z nich obrázek a příběh, který nás inspiruje a překvapí, protože jsme ho takto ještě neslyšeli, to je jednou z nejhezčích stránek historikovy profese. V případě této knihy byla taková práce nejen inspirativní, ale i hluboce znepokojivá a tváří v tvář naší současnosti značně tísnivá. Zabývat se svědectvím uprchlíků – Židů, Poláků, Ukrajinců –, kteří v první zimě války bloudili mezi německou a sovětskou okupační zónou sem a zase tam, přežívali na ulicích zničených pohraničních měst a v lesích, byli ostřelováni vojsky NKVD, poté co je němečtí strážníci zahnali do ledových pohraničních řek – to na člověka silně zapůsobí. Někteří z uprchlíků platili převaděčům horentní sumy za naději, že se v noci na člunech dostanou přes řeky živí, ale nejspíš tušili, že na obou stranách číhá smrt. Zoufalství francouzských komunistů, kterým Moskva přikázala, aby v červnu 1940 v Paříži vítali Hitlerova okupační vojska, mě zaujalo neméně. Jejich osudy mi v plném rozsahu ukázaly, jak je nelibost vyvolávaná historií paktu Hitler-Stalin dodnes v rozporu s historickou zkušeností současníků. Život ve válce je nervózní chůze po hraně. Toto balancování, nutné pro přežití v takové válce, je značně obtížné historicky rekonstruovat a vzpomínkou zpřítomnit. Obojí je o to těžší, že ti, kdo se narodili později, vědí, jak dějiny dopadly. Jen proto nás udivuje Churchillův spokojený úsměv. Zvykli jsme si považovat situaci tehdejších současníků za tragickou, protože nevěděli, jak se dějiny vyvinou. Naproti tomu pohled historiků označujeme vzhledem k jejich znalosti výsledku za privilegovaný.

Nejsem si jistá, zda tomu tak skutečně je a zda by se to celé nedalo také otočit. Reflektované pojetí historické profese akceptuje tragiku vědoucího a tím prospívá historickému porozumění. Chrání

před samolibými soudy a zpolitizovanými výklady. Naše domnělá výsada je ošidná tehdy, odvozujeme-li možnosti lidského života ukvapeně od jeho konce. Život v násilí je jedna možnost lidského soužití. Není to dobrý život, ale je to historická a stále přítomná možnost. Je to znepokojivé divadlo, o němž víme, jsme-li poctiví, že je to naše divadlo.

„S NĚMCI BY SE MĚLY VĚCI POHNOUT KUPŘEDU“

Rok 1929 neprovázela šťastná hvězda: nebyl to dobrý rok pro svět, Evropu ani pro Georgije Čičerina, unaveného komisaře zahraničních věcí Sovětského svazu. Deset let předtím, než jeho nástupce Vjačeslav Molotov podepíše německo-sovětskou smlouvu o neútočení, se nemocný, deprimovaný a na vedlejší kolej odstavený Čičerin obrátil na Stalina. Georgije Čičerina, původem ze starého ruského šlechtického rodu, jmenoval do čela nového Lidového komisariátu zahraničních věcí Lenin; Čičerin se po éře koženě strohého akčního přístupu Lva Trockého přičiňoval „o obezřetnost a o obrušování ostrých hran“ bolševické diplomacie.¹⁸ Tento vzdělaný člověk, polyglot, který navíc uměl vystupovat, dopomohl neotesané sovětské moci dosáhnout v poválečném mocenském systému určitého mezinárodního uznání. Čičerin, jehož matka pocházela z baltskoněmeckého šlechtického rodu, však především usiloval o dobré vztahy s výmarskou republikou. Společně s takzvanými „výchoďáky“ výmarské republiky, především s Ago von Maltzanem se mu o velikonoční neděli roku 1922 podařil onen legendární kousek v Rapallu, jenž „otřásl Evropou jako úder blesku“.¹⁹ Spojenectví mezi oběma vydědenci versailleského systému, narychlo dojednané na janovské konferenci, bylo ve dvacátých letech 20. století určujícím momentem německo-sovětské spolupráce ve všech jejích aspektech: od obchodních a úvěrových dohod přes berlínskou smlouvu z roku 1926 až po onu tajemstvím obestřenou, už před Rapallem započatou vojenskou spolupráci mezi Reichswehrem a Rudou armádou. V Rapallu zkrřížil Čičerin plány britského premiéra Lloyda George, který

údajnou pomocí při výstavbě země – ve skutečnosti mu šlo o návrat Ruska do kapitalistického světového hospodářského systému – zamýšlel nabýt nad hroživou mocností na Východě vrchu. Čičerin nabídkám Západu nedůvěřoval. O sedm let později – na jaře 1929 – cítil, jak spolu se vzestupem jeho náměstka Maxima Litvinova nejen ochabuje jeho vlastní moc, ale je také ohroženo jeho životní zahraničněpolitické dílo, ba dokonce sama existence Sovětského svazu. Ačkoli Litvinov se dosud nijak neprojevoval jako odpůrce politiky příznivě nakloněné Německu, zdálo se, že dává přednost sblížování s hlavními západoevropskými mocnostmi; ať proto, aby se distancoval od Čičerina, nebo proto, že Litvinovův bratr Saveli, který předtím pracoval v sovětské obchodní misi v Berlíně, upadl po neblahém skandálu s finančními podvody ve Stalinovu nemilost, a Litvinov se kontaktům směřujícím do Německa od té doby raději vyhýbal.²⁰ Vítr se však obrátil i v politice výmarské republiky. V roce 1928 zemřel její první ministr zahraničí a později velvyslanec v Moskvě hrabě Ulrich Brockdorff-Rantzau, který s Čičerinem táhl za jeden provaz. Úřadující ministr zahraničí Gustav Stresemann se netajil tím, že jeho cílem je vrátit Německo do společenství západních velmocí a od Sovětského svazu si udržovat odstup. „Nemůžeme si pokazit vztahy s Německem,“²¹ varoval Stalina Čičerin, zvláště když od locarnských smluv z roku 1925 dával Stresemann přednost napojení na Západ.²² „Pokud Zinověv,“ rozohnil se,

na srpnovém plénu [ústředního výboru, pozn. aut.] v roce 1927 vyhlásil do světa tu kolosální hloupost, že se Německo přeorientovalo, neznamená to přece, že tenhle nesmysl musí náš tisk papouškovat a zhoršovat tak naši situaci. Je pravda, že němečtí komunisté by byli rádi, aby se naše vztahy s německou vládou zhoršily, [...] ale nemůžeme si kazit vztahy s Německem jen proto, abychom jim a Zinověvovi prokázali laskavost.²³

Ve svém přesvědčení, že německo-ruské spojení je pro přežití Sovětského svazu nezbytné, se Čičerin mýlil. V čem se však nemýlil, bylo tušení, že konec jeho kariéry znamená konec poválečné éry vzájemných vztahů. Rapalská euforie už léta slábla a od března 1930 se v kabinetu říšského kancléře Heinricha Brüninga zvětšoval odstup mezi výmarskou republikou a Sovětským svazem, což nezůstalo v Moskvě bez povšimnutí. Oficiální politické vztahy kolem roku 1929, pro Evropu osudového, lze nejlépe charakterizovat termínem „vlídná distance“.

Letadla, tanky a půjčky

Zatímco Německo se pozvolna propadalo do krize, rok 1929 v Sovětském svazu byl rokem vzestupu Gruzínce Josifa Stalina, jenž vyšel jako mocný vítěz z půtek mezi Leninovými dědici. Stalin nejprve zapudil své rivaly Lva Kameněva a Grigorije Zinověva a v lednu 1929 se zbavil svého nejnebezpečnějšího protivníka Lva Trockého. Dvacátého ledna obdržel Trockij rozhodnutí vlády o svém vyhoštění, nejprve do Turecka, za údajnou „přípravu ozbrojeného boje proti Sovětskému svazu“.²⁴ Spolu s těmito osobami odstranil Stalin také imperativ světové komunistické revoluce, za niž bojovali bolševici jako Zinověv a Trockij. Stalinův nástup k moci změnil premisy sovětské zahraniční politiky, která, jak napsal německý diplomat a „znalec Východu“ Gustav Hilger, „měla odnepaměti v zásadě dva hlavní cíle: šířit proletářskou revoluci do dalších zemí a zachovat a posílit samotný sovětský stát“.²⁵ Nová doktrína „budování socialismu v jedné zemi“ zaměřila vnitřní i zahraniční politiku od roku 1929 jednoznačně k druhému z obou cílů: zachovat a posílit první komunistický stát. Sovětský svaz se sice i nadále prezentoval jako domov mezinárodního komunismu, financovaného z Moskvy, sídla Kominterny, a udržovaného při životě po celá desetiletí. Ale priority se změnily. Se Stalinem u moci začal mezinárodní komunismus

sloužit v první řadě zachování Sovětského svazu a této doktríně se musel bezpodmínečně a bez námitek podřídit.

Nová zahraniční politika neznamenalala, že by Stalin zanedbával německo-sovětské vztahy, jak se obával Čičerin. Právě proto, že měl priority jasně formulované, zůstala sovětská alianční politika ve třicátých letech mimořádně pružná a bez ohledu na všechny ideologické zásady pragmatická, až za sám práh bolestivosti. V politice Stalin vždy upřednostňoval takovou konstelaci, která nejvíc vyhovovala jeho cíli – včetně rychlých změn a ideologických obrátů. Ve vztahu k Německu – k výmarské republice a k Hitlerově „třetí říši“ – to znamenalo, že vztahy nebyly v žádném období až do června 1941 zcela přerušeny, ani po nástupu nacistů, ani v době vrcholící sovětské orientace na Západ během působení komisaře zahraničních věcí Maxima Litvinova. „I přes nějaké ty netaktnosti našich lidí vůči Němcům,“ uklidňoval Stalin Čičerina v roce 1929,

(Němci jsou vůči SSSR neméně netaktní), se naše vztahy vyvíjejí docela dobře. Naléhavě potřebují velké zakázky pro průmysl – mimo jiné proto, aby mohli platit reparace. Takové zakázky se samozřejmě nevalí na ulici, a jak je známo, mohou jich od nás dostat docela dost. S Němci by se měly věci pohnout kupředu.²⁶

Stalin měl pravdu. Ve třicátých letech 20. století udržovaly Německo a Sovětský svaz navzdory všem politickým rozdílům spolupráci, ne vždy bezkonfliktní, ale vždy oboustranně výhodnou. Vztah vydržel i přes zostřující se ideologické rozpory po roce 1933, protože převažovaly ekonomické výhody. Německé společnosti jako Siemens podporovaly industrializaci Sovětského svazu, zejména po uzavření hospodářské dohody v roce 1921. Německo-sovětská letecká společnost Deruluft (*Deutsch-Russische Luftverkehrs A. G.*), založená v témže roce, pravidelně létala na linkách Berlín-Moskva a Berlín-Leningrad přes Rigu a Tallin až do roku 1937. A berlínskou

smlouvu z roku 1926, která v podstatě zajišťovala zachování rapallské linie a německé neutrality v případě války Sovětského svazu se třetím státem, prodloužil i Čičerinův nástupce Litvinov. Protokol o prodloužení, který oba státy podepsaly v červnu 1931, ratifikoval Říšský sněm po Hitlerově nástupu k moci v květnu 1933.

Pro hospodářské vztahy, které se po roce 1929 zintenzivnily, byla rozhodující celá řada důvodů, ovšem obrovské reparační závazky Němců nepatřily na rozdíl od Stalinovy domněnky ani mezi ty hlavní. Poté co v září 1929 vstoupil v platnost Youngův plán, platby dokonce klesly a na tzv. reparační konferenci v Lausanne byly roku 1932 zastaveny úplně. Hlavním důvodem byla světová hospodářská krize. Na podzim roku 1929 pobýval Čičerin v lázních v hesenském Wiesbadenu a právě v té době srazil Evropu na kolena krach na americké burze. Vysoce rizikové investice do spotřebního zboží a nemovitostí vytvářely po léta spekulativní bublinu, která 24. října 1929 na newyorské Wall Street splaskla. USA jakožto ekonomický motor vypadly ze hry, bylo zastaveno poskytování zahraničních, zejména krátkodobých půjček, z nichž profitovalo Německo. Světový obchod se zhroutil. Obrovský pokles výroby, vysoká nezaměstnanost – v roce 1932 bylo v Německu oficiálně bez práce pět milionů lidí – a sociální zbídačení velkých skupin obyvatelstva zavedly Evropu do existenční krize, z níž zdiskreditovaný západní kapitalistický hospodářský model, jak se zdálo, nenabízel žádné východisko. Volný obchod poválečných let byl nahrazen protekcio-nismem, ochrannou celní politikou a izolováním národních trhů. Každá země se snažila nejprve zachránit sama sebe. V březnu 1932 zavedla Velká Británie všeobecné desetiprocentní clo a se svými dominií, samosprávnými koloniemi, uzavřela dohodu o preferenčním dovozu britského zboží.²⁷ Ve snaze zmírnit katastrofální sociální důsledky světové hospodářské krize a oživit průmyslovou výrobu a vývoz hledalo Německo nové trhy na Východě. Německu pomohl z hospodářské krize prudce rostoucí obchod se Sovětským svazem.

Stalin z krize kapitalismu na Západě profitoval. Zatímco tamní

obyvatelstvo až vysoko do úrovně střední třídy se propadalo do bídy, Sovětský svaz představil první pětiletý plán, nastiňující gigantický program obnovy a industrializace. Modernizace země byla součástí Stalinovy „revoluce shora“ a znamenala nemilosrdnou přeměnu impéria v moderní průmyslový stát, který měl v konkurenci s kapitalistickými státy nejen obstát, ale nechat je daleko za sebou. Cíle a plánované hodnoty – o plánu bylo rozhodnuto v roce 1929, ale byl antedatován rokem 1928 – byly stejně nereálné a absurdní jako slogan křičící z titulních stran *Pravdy* „Pětiletku splníme za čtyři roky“. Stalinova industrializace, jejímž vlastním záměrem bylo dokázat převahu socialistického plánovaného hospodářství, uvrhla zemi do civilizační katastrofy, z níž se nevzpamatovala po desetiletí. Stála tisíce a tisíce životů, zničila tradiční, ale fungující formy hospodářství a života a vytvořila obrovský systém táborů nucených prací, jejichž vězni bídne hynuli při stavbě monstrózních, často ekonomicky nesmyslných megaprojektů, jako byl například Bělomořsko-baltský průplav. Tuto vodní cestu, známou také jako „Bělomořský kanál“, vybudovali vězni gulagu za pouhé dva roky, v letech 1931 až 1933; je to vodní cesta mezi moři, jejíž ekonomický přínos byl zcela v nepoměru k nákladům. Bělomořský průplav je dodnes splavný jen v omezeném rozsahu a jako dopravní spojení mezi moři je téměř bezcenný.²⁸

Pro industrializaci Sovětského svazu potřeboval Stalin ze zahraničí půjčky, stroje a celé továrny, jež mu německé banky a firmy hledající odbytiště ochotně poskytovaly. Uprostřed globální hospodářské krize nabídlo Německo milionové půjčky pod podmínkou, že peníze budou použity na nákup strojů a průmyslového zboží z Německa. „V Sovětském svazu nelze očekávat ani převrat, ani změnu systému,“ rozptyloval německý velvyslanec v Moskvě Herbert von Dirksen obavy z nesplácení půjček²⁹ – německá ekonomika se tudíž může na obchodování s Moskvou zcela spolehnout. Kontakty pomohlo zprostředkovat německé velvyslanectví a ministerstvo zahraničí. Během světové hospodářské krize, jak napsal Gustav Hilger, tehdejší

vedoucí ekonomického oddělení moskevského velvyslanectví, „byl zájem německých obchodních kruhů o rozvoj obchodních vztahů se Sovětským svazem“ tak velký, že

během svých dovolených v Německu jsem musel celé týdny přijímat návštěvy zájemců o reálné obchodní příležitosti a poskytovat další informace o Sovětském svazu. [...] Jen v Berlíně jsem při takových příležitostech přijal během deseti dnů v průměru více než 200 zástupců firem, kteří chtěli vědět, jaké možnosti nabízí jejich společnostem sovětský trh.³⁰

Ředitelé bank a průmyslníci renomovaných firem, jako jsou Krupp, MAN, Borsig a Klöckner, v únoru 1931 s radostí přijali pozvání předsedy Nejvyšší národohospodářské rady SSSR Grigorije Ordžonikidze na čtrnáctidenní návštěvu Sovětského svazu, jejímž cílem bylo oživit obchodní spolupráci. Během velmi krátké doby dosáhly sovětské objednávky v Německu rekordních 919,2 milionu říšských marek.³¹ V letech 1931 a 1932 byl Sovětský svaz největším odběratelem strojů z Německa; v létě 1932 překročilo sovětské zadlužení miliardovou hranici.³² V prvním pololetí roku 1932 odebral Sovětský svaz více než polovinu celkového německého vývozu profilového železa, niklových kovů a podobného zboží, 60 % všech bagrů a dynam prodaných Německem do zahraničí, 70 % všech kovoobráběcích strojů, 80 % vyvážených jeřábů, plechů a lokomobil, 90 % všech parních a plynových turbín a parních lisů.³³ Obchod se Stalinovým Sovětským svazem pomáhal německému hospodářství z krize. „A jestliže četné německé průmyslové závody, zejména ve sféře obráběcích strojů, přežily bez úhony hospodářskou krizi,“ zdůraznil Hilger, „mohly za to v zásadě poděkovat sovětským zakázkám.“³⁴ Tlak okolností v důsledku velké hospodářské krize a pětiletého plánu oživil a posílil obchodní styky mezi Německem a Stalinovým Sovětským svazem. Ty bez ohledu

na jakékoli politické otřesy a konflikty tvořily ve třicátých letech stabilní základ vzájemné důvěry; a na této bázi bylo na konci desetiletí zahájeno sblížování, které nakonec vedlo k uzavření Hitlerova paktu se Stalinem.

Spolupráce v meziválečném období se neomezovala pouze na ekonomiku. Mnohem známější byla vojenská spolupráce mezi Reichswehrem a Rudou armádou; byla totiž efektivnější, rozbíhala se však pomalejším tempem a až do počátku třicátých let se musela vyrovnávat s řadou podpásových úderů. Kontakty mezi vojáky navázal již před podpisem rapalské smlouvy profesionální revolucionář Karl Radek, člověk stejně činorodý jako těžko průhledný. Radek, syn židovského poštovního úředníka z haličského Lvova, člen bolševické delegace na mírových jednáních v Brestu Litevském, na podzim 1919 aktivně sondoval v Reichswehru a udržoval blízké osobní vztahy s jeho novým šéfem generálplukovníkem Hansem von Seecktem. Zpočátku rozvíjel své aktivity z cely ve vazební věznici Moabit v Berlíně, do níž se nakrátko dostal kvůli podzemní komunistické činnosti, ale kterou obratem proměnil v „Radkův politický salon“. Po propuštění pokračoval v jednáních v honosném bytě zpravodajského důstojníka plukovníka Eugena von Reibnitze ze Seecktova štábu.³⁵ Radkova jednání vyústila v letech 1922–1923 ve smlouvu, která však neměla dlouhého trvání. Sovětská vláda v ní udělovala německé letecké továrně Junkers koncesi na leteckou továrnu ve Fili, dvanáct kilometrů západně od Moskvy. Junkers však neplnil své závazky, nedodával letadla a ani nestavěl továrnu, jak si stěžovala Moskva, proto byla smlouva brzy zrušena.³⁶ Neuskutečnila se ani plánovaná výroba yperitu ve společném závodě v Trockém (Čapajevsk) v Samarské oblasti na Volze, přestože speciálně pro tento účel byla založena sovětsko-německá akciová společnost Bersol.³⁷ Úspěšnější než společná konstrukce letadel a výroba jedovatých plynů bylo provádění chemických pokusů, včetně shazování fosgenových bomb a bomb s dráždivým plynem, a vývoj chemických min. Je pozoruhodné, že